

Із записок Вадима.

.....
Страйк уже п'ятий день. Ось — як молодий кінь, що не ходив ще в запряжці. Все його лякає, все хвилює й все бадьорить. Він рівно й смішно несе високо підняту голову, пряде ушима, косить оком і чуйно слуха позад себе. Мама вже не може з ним говорити, — він мовчить, з нею він уперто мовчить. А так само з Никодимом. “Шакал”, як зве його Ось, дійсно, як шакал, нахабний, де безпечно, і боязкий, де є небезпека. Справді, він боїться Ося. Я цьому не вірив і в даний момент не вірю, але все ж таки Шакал боїться. Бо чим пояснити, що ні одного слова він не сказав Осеві з приводу страйку? А знає ж він, що той не останню роллю грав і грає. І не так то вже для фабрики легко нести цю забастовку. Це видно хоча б по Стьопці, який гасає як одурілий, наповнює матюками весь дім і мудрує найдурніші і найнищі пляни.

Мама ходить трепетна і щодня жде, що Никодим їх викине. Батько лежить і не знати, як він ставиться до Ося. Я прохав маму, щоб вона менше плакала і говорила при йому про Ксеню.

Ось мав назібраних для якихсь книжок двадцять рублів і віддав їх Ксені. Не в загальну касу, що видає страйкарям поміч, а особисто Ксені. І, здається він не хотів, щоб я це знав, бо мама розказала мені це під великим секретом.

Зо мною він не балакає — вголос, але ми розмовляємо очима: він — хмуро, важко, червоніючи гострими вилицями й ластовинням, я — з посміхом. Особливо ж тоді, як приходить Никодим, а в ці дні він знадився ходити разів по кільки на день. І якраз тоді, коли дома Ось і коли я прихожу. Мабуть, він почуває потребу в інтензивній насолоді, сам батько його не розворушує так.

Але батько, батько! Він радіє, щиро радіє, як приходить Никодим. І ця радість, здається, подібна до Осевого гартованства. Він наче навмисне підставляє себе під зле кусання Шакала, тим випробовуючи силу своєї заповіді “люби ворогів своїх”. І що зліще Никодим, то радісніше, то кротче тато. І я не знаю, хто кого більше мучить.

Взагалі, я тепер нічого не знаю й не розумію ні в собі, ні навколо себе. Я весь розлізаюся, як розсохла діжка.

Знаю одне: коли я дивлюся на батька, то мені болоче, нестерпно стискується душа. Я без аллегорій говорю: зараз же згодився б, щоб мені одрізали руку, ногу й приставили до батькового тіла. Я думав, що звикну, що зникне ся гострота темного, несвідомого, позавольного болю мого, я уперто, навмисно думаю: Єсть же в цей мент тисячі людей ще з гіршим каліцтвом, ніж у тата, в сю хвилину гинуть з голоду, з ран, з хвороб, з одчаю тисячі тисяч людей, — чому ж я так не болюю над ними? Невже це заповідь, божок сидить в мені? Ні, це щось инче.

Вчора я знов читав Євангілья й толкував його батькові. І знов він пильно, допитливо дивився на мене. Ах, дивись, скільки хочеш, мій старенький, мій бідний, я не почервонію, я оком не зморгну. Не зморгну, хоч би тут двадцять Осів і Никодомів сиділо!

Читали нагорну проповідь.

“Блажені кроткії, яко тих єсть Царство Небеснеє”.

“Блажені алчущі і жаждущі правди, яко тії наситяться”.

Я знав, що тато жде не пояснення, а мого відношення до сих кротких слів, до сеї мудрости знесилених, упокорених. Я бачив, як Ось зиркав на мене, немов і він хотів поучитись, як треба бути кротким і жаждущим правди.

І Никодим, сперши лікті на коліна й звісивши руки, зігнувшись, як шакал перед здобиччю, з єхидною посмішечкою подивлявся на нас.

І раптом мені стало, пам'ятаю, чудно й моторошно. Ось нас четверо, четверо різних, з усіх боків, а щось в нас є одне, рідне, спільне всім. Тон якийсь наш, Стельмашенківський. Чи не те прокляте “до кінця”?

Коли любить ворогів, то любить їх до кінця, любить сморід їхнього гнусного дихання, їхні отруйні випари душі.

Коли бути чесним і правдивим, то бути ж таким скрізь і завжди, навіть з братом, якому мусить плюнути в лице.

Коли ненависть, то до кінця ненависть, скрізь і до всіх.

Але, може, це мені здається?

Мій бідний хлопчику! Ти не можеш служити як слід своїм божкам. Ти кожним рухом, кожним словом зражуєш їм. Ти дійшов до того, що готов Никодимові доводити, що єсть Бог. І хто знає, з чого ти це доводитимеш, з любови чи з ненависти? І до кого більша та ненависть, до Никодима, чи до мене, чи до себе?

Я розумію, о, я дуже розумію, як повинно бути йому, мійому хлопчикові, від своєї злочинності перед божками. Але нехай, нехай!

Я навмисно пильно, отверто дивлюсь на його, коли він зражує їм. Нехай.

Особливо це доводиться йому робити, коли Никодим заводить розмову про Бога. Шакал говорить майже те саме щодня. І не через те, що йому бракує фантазії. Ні, якраз навмисно про те саме, знаючи зарані, що це одне вже мусить дратувати.

От він входить в хату, легкими кроками, худий, в довгому купецькому сюртуці, підкрадаючись і привітно поглядаючи на всі боки. Сідає й м'ярко, повільно, з цікавістю озирається по хаті. Ми замовкаємо, батько заплющує око, немов готуючи себе до чогось трудного. Нового нічого для Шакала немає, але на старому місці на стіні висять портрети Маркса й Енгельса.

— А іконок таки не знімаєте? — киває він на стіну. Ні Ось, ні я не дивимось у той бік, знаючи, про що він говорить. Знає й батько.

— Що ж... і Христос був жид, і Маркс жид... — зітхнувши, додав Никодим. Він зітхає прибільшено лицемірно, показно-лицемірно. І тут же починає оповідати єврейський анекдот з цього приводу.

Ми все ж таки мовчимо.

— Ні, слухай! — раптом живо звертається Никодим до батька. — Ти так-таки й думаєш потрапити в царство небесне?

Так ніби питає, чи тато збирається поїхати в Петербург.

Батько кривить рот, — це значить, він посміхається.

— Я вчора балакав, знаєш, з одним священиком, істино-руським, православним. Ні за що, каже, не попаде! Хай і не дума. Як то так, — все життя Бога не признавав, грішив, дітей в розпусту ввів, а як припекло, так і в царство небесне? Та це насмішка з Бога! А що? А що? Та хоч би я, скажемо. Якийсь рабочий, наприклад. Стачки, бунти проти мене, прокламації. Поки здоровий, значить. А потім, як скалічить, то й до мене на фабрику? “Простіть, з ласки вашої, я більше не буду, прийміть мене”. Що ж, я прийму його? Та навіщо ти мені здався? Ти каїшся, як тобі погано, а як добре стане, то знов за своє? Що, не вірно хіба я розсуждаю? Га?

— О... е... ан... — слабо й зовсім незрозуміло говорить тато. Але я схоплюю, що він хоче сказати і повторюю:

— Бог не фабрикант, тату?

— А-а, а-а! — хитає він головою.

Никодим і сам знає відповідь тата, але робить вигляд, що не розуміє. А зрозумівши, обурюється (розуміється, роблено).

— Як не фабрикант? Самий настоящий! Батько всім нам, покровитель наш, заступник. Хто нам їсти дає, хто нас на світі держить? Тільки ми йому стачки робимо. От за стачки й карає. Руки, ноги одбірає. Чому мені не одбірає? Га? Чому? Та не тільки не одбірає, а ще й дав. От ми ж однакові були, прості робочі. А я от поміщик, фабрикант, член городської думи, мене редактори первих газет знають, почитають! Ні, скажеш? За що ж те, га? А ти от каліка, ні рукою, ні ногою рухнуть не можеш. Язык тобі одняло, вид тобі перекосило. Ти думаєш, дурно це?

Ось устає, робить два кроки й знов сідає. Губи йому тісно зтулені. Мама сидить, низько похилившись над панчохами й не кида вже нам заспокоюючих, благаючих поглядів. Це вже й її терплячим, покірним плечам не під силу.

Я помалу стружу ножом олівець. Часом я кладу руку з ножиком на стіл і виразно ним граюсь, — то стулю в кулаці зо всієї сили, то легенько провожу ним по цераті, немов роблю надрізи. Никодим скося зирка на мене й на мою руку, але все, видно, доводить його до пафосу.

— ... Думаєш, дурно? Ні, Трохимчику, не дурно. Болію я душею за тебе, але що ж зробиш?

Він навмисно вибіра найпошліщі заязлені вирази, щоб і тим показати, що він сміється.

— ... Не слухав ти мене. І сини твої тепер не слухають. Бог прости їм, вразуми їх. Старшого вже ніби вразумив. А колись убивцем мене називав. Ну що, Вадю, що там! Було. Я не сержусь, я розумію. А от ви не розумієте. От, наприклад, тим, що я поміг Богові швидче покликати до себе старого грішника Рибачького, тим я Богові прислужився. А ви осужуєте.

Такого отвертого цінізму ми вже не ждали. Та, може, й сам Никодим не чекав, вирвалось в хвилину екстазу, тихого, всерединного, раюючого.

— Годі, Никодиме Петровичу! — встала мама й підійшла до ліжка. Батько лежав непорушно, весь жовтий. І я, і Ось мовчали. Можна було або тільки всадить по саму ручку ніж в погане горло, що ригає смердючими словами, або мовчати.

.....
Часом Стьопка приходиться. Сідає поруч з татом, крутиться на ліжку, розлягається то так то сяк і весь час жартує. Мене він, здається, таки зовсім щиро до своїх зарахував, — частіш усього до мене звертається, сміється мені, підморгує на батька, на Ося. З мамою цілком за панібрата. Не може ж бути, щоб це все було не навмисно. Щось тут єсть, в цих візитах Никодима й Стьопки. Провокація?

Буває й Тепа. Але ця приходиться тільки для мене, це всім видно. До батька вона ставиться уважно, ласково, майже ніжно. До мами теж привітно, жартівливо. Ося піддражнює, перекирляючи його суворі, понурі міни.

Позавчора ми стояли з нею в коридорі. Вона все хотіла дізнатись, коли я женюсь на Олесі. (Між инчим, їй уже звідкись відомо, що я тільки тепер познайомився з Микульською.) І все, ніби дражнячи мене, проводила рукою мені по лиці. Я зовсім не дратувався, й вона це бачила, але удавала, що я сержусь, і через те, значить, мала право далі дражнити. І раптом взяла мої руки, поклала на півголі свої плечі, присунула близько-близько лице своє до мене і, посміхаючись тою посмішкою, яка мене колись доводила до сказу, стала дивитись мені в очі — неодривно, щось кажучи, обіцяючи й сміючись.

Дивна річ: глухо й важко забила кров мені в серце! Чого?

Але тільки я хотів м'яко й спокійно зняти й визволити свої руки, як розчинились двері й ввійшов Ось. Побачивши нас в такій позі, він якийсь мент стояв оторопілий й потім шарпнувся й хутко вийшов на двір.

Я так само помалу й спокійно, як збірався, увільнився від Тепи й став прощатись.

— А ти знаєш, що я тебе люблю? — раптом сказала вона.

— Знаю... — сказав я, посміхаючись.

Вона похмурила брови, прикусила губу, повернулася і пішла до себе.

Що це може значить?

Е, все одно.

Здається, я зовсім розкисаю. Олеся чудна стає. Може, я чимсь образив її? Коли я вихожу з кімнати Славка і застаю її в вітальні, вона не то зневажливо, не то ображено підніма голову й не дивиться на мене. Але всякий раз для чогось просить лишитись. Я лишаюсь, — з непорозумінням, сумом і соромом. Мені соромно, що вона мене жаліє, з жалости лишаючи ще погрітись в їхній тиші. Я їй колись сказав, що гріюсь коло неї, коло її промінистої душевної теплоти. Вона тоді так мило зморщила від приємного замішання губи. (Вона якось трошки смішно морщить їх і витяга вперед трубочкою, як діти до поцілунку.) А тепер чи сердиться, чи нудиться зі мною. Цікаво, як довго вона жертвуватиме собою? Здається, це її призначення — всіх жаліти і для всіх собою жертвувати. Як розуміти те, що вона сказала про сестру Зою? Зоя втратила розум через революцію, бунт в селі. Олеся завела її в ту революцію. Одже, обов'язок Олесі — віддати свій розум, своє життя Зої. Для чого вона це сказала мені, додавши, що ніколи заміж не вийде? Щоб я чого собі в голову не взяв? Зарані попереджає? А я, йолоп, ще почав дивуватись і доводити їй, що Зої розум не вернеться від того, що Олеся буде стискувати своє життя, що це жорстока примха божка справедливості. Не на любов до сестри, не на пекучий вогонь жалости вона кладе свій розум, а холодний, кам'яний, безстрастний оltарь ідола, що претендує на універсальність. Любов я розумію, давай їй все, давай по краплі своє життя чи випий його зразу і келих розбий. Але як можна любити те, що не має цінності?

А зрештою, я, здається, не зовсім безсторонно тепер говорю. Але тоді, тоді я говорив безсторонно. Вона ж, певно, інакше мене зрозуміла. Чи не через це тепер ця зміна? Чи, може, справді, бачила, як я сховав її хусточку? Здається, вона почервоніла, коли зо мною говорила після того й якось чудно поглядала на мене. Ще чого доброго подумала, що я простий кишеньковий злодій, маючий спеціальністю хусточки? Можливо. В кождім разі, за сентиментальність муситься платити.

Але все ж таки вчора грала. Вона грає Зої, коли тій дуже погано. Але Зоя тепер тиха, все лежить лицем униз на канапі, підперши голову руками, й тихенько посвистує. Це найтихіший стан її. Однак Олеся грає.

Я сідаю збоку, щоб мені видно було її лице. Брат зве її "білою". Вона не біла, вона рожево-золота, але дійсно робить вражіння білої, чистої, як дитина. Щось у неї єсть подібне до Нахи, — дитяча поважність, добра строгість, самостійність? Чи те, що вона так клопочеться про всіх?

В вітальні темно, тільки на піаніно горять дві свічі. Олеся часом прихилиє лице до нот, і тоді світло свічок, проходячи крізь розпушене на чолі волосся, обводить її голову ясним, як у святих, кружком.

Я не слухаю звуків. В них для мене нема нічого принадного, я слухаю тільки те, що вони родять в мені. Коли родять, значить, річ, котра грається, гарна. Через те, мабуть, я можу любити і шарманку, гармонію, навіть дурну балабайку.

В помешканню тихо. Діна Опанасівна десь на рефератах, засіданнях. Модест Аркадєвич в клубі, редакційному зібранні. В ідальні в глибокій фотелі сидить мати й читає Толстого.

І щоразу я з цікавістю прислухаюсь до себе: чого в мені при звуках музики родяться образи дитинства? Чого я зараз же бачу те, про що ніколи не думаю? Або тайга встає переді мною, в тих часах, коли душа моя була повна холодного, морозного, як чистий незайманий

сніг, захвату. Небо зеленяво-жовте, рівне, й на йому чітка, погрижена лінія лісу. Стою на полянці і слухаю, як пада сухий сніг з волохатих віт смерек. Чого це так? Музика дає найвище раювання, почуття найбільшого щастя. Значить, найбільше щастя — дитинство? Чистий захват пустельности? Не розумію.

Але ноги мені солодко щемлять, я заплющую очі й чую, що вони гарячі, немов у мене висока температура або я зараз заплачу. І боюсь я, що хтось ввійде або Олеся встане й підійде до мене. Боюсь, що я їй що-небудь скажу таке, від чого вона зневажливо кине голову назад, почервоніє й, випрямивши і так свій рівний стан, легко й мовчки піде в їдальню. І голос мій буде в той мент хрипкий, смішний і жалю гідний.

Боюсь, і знову забуваю, і щемлю весь солодким болем. Але знов: коли той біль доходить до певного пункту, він родить вже інші образи. Я бачу батька, який лежить в ситцевих подушках з переломаним лицем, жовтим, моторошним. Лежить і жде смерті, судорожно борячись проти жаху її всім, чим може. Мама помагає йому й читає про смиренних, яких єсть царство небесне. І сидять вони двоє, понижені й намучені, покірно ждучи дальших мук.

І головне, що кожного разу я не то що думаю, а з болем почуваю одну річ: вони ніколи не знали радості сих звуків. Ну що тут такого, що не знали? Тисячей втіх, приступних інчим, вони не знали. Але мене чогось ця думка мучить.

І далі я думаю про те, що ні Ваха, ні Зінь теж не знатимуть. Вони тепер уже не їдять оселедця. О, це розкіш! Тепер треба трохи скромніше бути, — вони натирають зубком часнику шкуринку чорного хліба й жують. Колихати ногами, реготатись тепер Наха не дозволяє, — тато сумний, і на фабриці страйк! “Страйк, Наха?” — “Страйк. Робітники не роблять, і всі дітки їдять хліб з часником”. — “А з цибулею ні?” — “І з цибулею. Навіть з картоплею. Але картопля тому, хто не плаче”. — “А ми ж не плачемо”. — “Ну, так ви милі, ви не плачете”. Федір Васильович не може так говорити, як Наха. Він взагалі ні дітям, ні Осеві, ні Ксені, нікому нічого не говорить. Розуміється, його виженуть з фабрики після страйку — “як родича”. Зінь лежить і гарячими очима дивиться на тата. Тепер йому лікарств не дають, але він тим задоволений, не тим, що не треба пити гіркого, а що ці гроші “на хазяйство” підуть, — його гроші!

І, тягнучи далі свої думки, я думаю: ця дівчина могла б дати мені грошей, вона має, мусить мати. Але тут починаю чути звуки піаніна. Стає трохи скучно й холодно. Я був такий дурний, що раз заговорив з нею. О, не про гроші, навіть не про своїх, а так, взагалі про те, що єсть люди, які, наприклад, ніколи не мають такої втіхи, як от хай би від музики. Нічого більше не встиг сказати. Вона поспішно закачала головою і запросила:

— Не треба, Вадиме Трихимовичу, не треба. Я нічого не розумію в політиці, я не можу. Я рішила, що про це я не буду...

Я навіть попрохав вибачення. Тут до речі прийшли Діна, Валя, Водосвятський і Корнійчук. Валя подивилась на нас строгим поглядом. Вона — кузіна Олесі, старша за неї років на п'ять. Чогось шкура на її лиці завжди масна і блещить. Вона дівчина ще (хоч і стара), але стан, як у дами. Та й лице таке строге, з виразом осуду, докору. Вона завжди щось помічає неприлично в поведженню Олесі.

Коли вони почали оповідати про свої успіхи в організації майбутнього вечора в клубі, Олеся неначе навмисне слухала й розпитувала їх з великим інтересом. А Водосвятський знов, мабуть, уже утретє запрошував мене на зібрання відродженців, власне, на комітет. Ось ляв якось Водосвятського. Піду на зібрання й розкажу Осеві. Навіть з охотою піду. Може, я таки й їхній, як запевняє мене Водосвятський? Він, здається, дуже симпатичний хлопець; пишу це зовсім не через те, що він залицяється до Олесі й подобається їй. Корнійчук також, навіть не залицяється, а просто любить і молиться на неї. Але якось весело-покірно й безнадійно

молиться. У його два боги: Олеся й народні книжечки. Потім, може, ще й третій: це чоботи з халявами. Він ніколи не приходять в черевиках, і кажуть, його ніхто ще в них не бачив.

Коли я прощався, Олеся чогось довгим питаючим поглядом дивилась на мене. Я так і не розібрав тоді, чого саме.

Зараз, через півгодини, у мене лекція. Коли б тільки Діна Опанасівна не прийшла сьогодні. Перевіряє вона мене, чи що? Сидить, слуха й тільки ставить в замішання хлопця. І коли щось питає, то чомусь підходить і щільно притуляється до мене. Манера така, чи що?

Коли вона дома, Олеся не гратиме. А я хотів би спочити трохи. І, може, спитав би, чи не образив її як-небудь нехотячи?

А в кухні все пораяється Саламандра, суворо й деспотично балакаючи з горщиками, — вона тільки з ними й говорить за цілий день.

В мойому льоху душно й парно. Саламандра чомусь почала щедро топить, і тепло, нагріваючи вохкість, робить домовину занадто душною. Я жду, що хутко під стелею будуть збиратися хмари і йтиме дощ. У кожному разі, темно і хмуро в моїй хатинці, як буває в дощеві літні дні.

Чи не від цього, часом, у мене тепер такий стан, непокійний і тяжкий, як перед бурею? А буря мусить якось бути!